

AZ „IRODALMI DEÁK-PÁRT” KÉRDÉSÉHEZ

A múlt század 50-es, 60-as éveit vizsgáló irodalomtörténetírás egyik főbb vitapontja az ún. „irodalmi Deák-párt” kérdésköre. A polémia, szóban és írásban, tulajdonképp akörül forog: volt-e „irodalmi párt” vagy nem. Ha pedig volt, mikor alakult.¹ Barta János álláspontja erősen szkeptikus: az „irodalmi Deák-párt” hagyományos elméletét pusztá fikciónak minősíti. Azt nem tagadja, hogy ilyen csoportosulás valóban létezett, létrejöttét azonban az 1860-as évek elejére teszi. Ebből logikusan következik, hogy egy „nem létező párt” tevékenységét az önkényuralom korában nem lehet bizonyítani. Sőtér István véleménye Bartához hasonló (l. Kovács Kálmán még említendő disszertációjának vitajegyzőkönyvében; MTA TMB). Komlós Aladár álláspontja viszont az, hogy fenntartás nélkül ragaszkodnunk kell az „irodalmi Deák-párt”-ról alkotott hagyományos megállapításokhoz (uo. olvasható). E meggyőződésének ad hangot irodalomtörténeti rendszerezésében is (*A m. költészet Petőjtitől Adyig*, 23. kk), persze, itt nem polemikusan.

Ezek a legmarkánsabb álláspontok, a kevésbé lényegeseket, azt hiszem, most mellőzhetem. Látható ennyiből is: az egymással szembezálló vélemények különös fontosságú, sokszálú vitát sejtetnek. E különben is összekuszálódott kérdéskomplexus bonyolultságát még az is fokozza, hogy a hagyományos felfogás ellenzői nemcsak Komlós Aladár igazát tagadják, hanem a polgári magyar irodalomtörténetírás legnagyobb képviselőjének, Horváth Jánosnak idevágó nézeteivel sem értenek egyet, hiszen köztudomású: Horváth János *A nemzeti klasszicizmus irodalmi izléséről* c. tanulmánya egyik alapelvűl az „irodalmi Deák-párt” Salámon Ferentől származó értelmezését választotta (*Tanulmányok*, 443—444. lap). Mármost e párhuzamból következik, hogy Komlós irodalomtörténetírói elvrendszere Horváth János méltán bírált koncepciójával rokon jellegű? Meglepő, de ennek épp ellenkezője fedi a valót, amint a „nép-nemzeti irodalom” megítélésében elfoglalt kétféle — normatív, illetve organikus — irodalomtörténeti nézőpontjuk mindennél jobban tanúsítja. A jelek tehát arra mutatnak, hogy az „irodalmi Deák-pártról” támadt vita egyfelől alapvető elvi különbségeket, más oldalról pedig tisztázatlan nézeteket takar. Az álláspontoknak ezt az elkülönülését, illetve azonosulását még az is árnyalja, hogy az „irodalmi Deák-párt” a Salámon Ferenc-i hagyomány szerint 1852—53-ban, a Szépirodalmi Lapok megjelenése táján keletkezett; abban a korszakban, melynek értékelése körül évek óta szerteágazó vita folyik.

Nem is esoda, hogy az „irodalmi Deák-párt” ügye és a véle kapcsolatos problémakörök napjainkban zavarosabbnak tűnnek, mint ennek előtte! Főképpen azért nem, mert ez az ominózus „pártkomplexus” — mint általában a valóságtól elrugaszkodott történeti konstruk-

¹ E dolgozatomat korábbi nézeteim (pl. MTA NyIÖKözl. XVI, 1—4: 188.) cáfolatául is szánom. Az 50-es, 60-as évek írói mozgalmainak, elsősorban Gyulai Pál tevékenységének tanulmányozása, valamint KOVÁCS KÁLMÁN egy. adjunktus (Debrecen) e kérdéskört illető egyes megfigyelései és baráti jelzései győztek meg az alábbiak helyességéről. Tanulmányom egyszersmind egy készülő Gyulai-pályakép bizonyos tekintetben cikkszerűvé dolgozott, kiegészített részlete.

ciók — szinte a logikai labirintus hatását kelti; s nemcsak a jelen, hanem a múlt oldaláról is. Salamonnal szólva, az 1850-es évek irodalomtörténeti anyagának egyes tényezői szinte sugallják, hogy az „irodalmi Deák-párt” alakulását illető kinyilatkoztatásról még a kétség árnyéka sem merüljön fel bennünk. Effajta „döntő”, félvezető tényezők közé tartoznak: Gyulai Pál, a „párt” legharcosabb „ítésze” 1852-ben és 53-ban fogalmazta meg később terebélyesedő munkásságának alapvető tételeit; a Szépirodalmi Lapokat Pákh Albert és Gyulai közösen szerkesztették; Pákh, Gyulai és Csengery Antal ekkor már elvi alapon támogatták egymást a legkülönbélebb irodalmi ügyekben; a Szépirodalmi Lapok „vezérkarában” Kemény Zsigmondnak jelentős szerepe volt; a Szépirodalmi Lapok — noha mindössze hat hónapig tengődött — majd mindegyik irodalmi lappal összekülönbözött, mégpedig primer elvi kérdésekben, pl. a Jókai szerkesztette Délibábbal is, és így tovább.²

Más tények viszont óvatosságra intenek. Nevezetesen az „irodalmi Deák-párt” összetételére vonatkozó, ellentmondásokkal terhelt ismereteink. Ezek sorából csak a legjellemzőbbet említem előljáróban. Salamon szerint Erdélyi János az „irodalmi Deák-párt”-nak majdhogynem alapítói közé tartozik, ám véleményét az utóbbi években egyre kevesebben osztják; és nem csupán azok, kik e „párt” létezését az 50-es években eleve tagadják, hanem olyanok is, kik a salamoni teóriát lényegében elfogadják.³ Ez utóbbiakhoz tartozik például Heller Ágnes, ki megállapította, hogy Erdélyi János a deákpárti „irodalmi klikkel” már 1854-ben eredményesen harcolt.⁴ Tehát — ez következik gondolatmenetéből, noha jómaga nem ír róla — Salamon érvei légből kapottak. A többszörös ellentmondás máris nyilvánvaló. Kiegészítésül még ennyit: Salamon emlékeivel próbálta igazolni fejtegetéseit, Heller Ágnes pedig tetszetős, de nem kellően bizonyított kijelentésekkel. Ez utóbbiakat — Gyulai Pál, illetve Erdélyi János Petőfi-tanulmánya kapcsán — részben már szóvá tettem, az itt következők az „irodalmi Deák-párt” kérdéskörének más irányú vizsgálatát tűzik ki célul.⁵

Elsőként a fent említett ellentmondás jöhet számításba, hiszen közismert: Erdélyi János, az „irodalmi klikk” állítólag legfőbb ellenfele és Gyulai Pál, az „irodalmi Deák-párt” minden bizonnyal legjelentősebb teoretikusa gyakran és sokat vitatkoztak. Hol pontosan körülhatárolható témákról, hol általános elvkérdésekben; először 1853—54-ben, majd 1855-től az évtized végéig majdnem folyamatosan. Ugyancsak ismeretes, hogy Csengery Antal, Deák Ferenc „szürke eminenciása” és Kemény Zsigmond, Deák bizalmi embere, ha állást foglaltak, rendszerint Gyulait pártolták, Erdélyit viszont sohasem. Tévedés azonban ne essék: a következők nem arról tanúskodnak, hogy e polémiák az „irodalmi klikket” támadó Erdélyi János ellen irányultak. Az „irodalmi Deák-párt” főkolomposának mondható Csengery ugyanis ilyen és ehhez hasonló leveleket írogatott Erdélyinek: „Kedves Barátom!... bocsáss meg, ha sajnálatomat fejezem ki, hogy egyéb térekről, mint látszik, egy idő óta visszavonultál s különösen az a esthetica mezején *vezéri szavadat* egy idő óta nem hallatod. Barátom, ez csapás az

² Gyulai ide illő dolgozatai: Bajza összegyűjtött munkái. Értesítő, 1852. május 1-én áll. Budapesti Visszhang, 1852. 1. szám (FONTES V, 19—30. lap). — Kazinczy Ferenc. Szépirodalmi Lapok, 1853. január 2-án; uo. 295—297. lap. — Vallomások, szenvedések és víziók. Szépirodalmi Lapok, 1853. április 7-én. — Polemikus jegyzetek. Szépirodalmi Lapok, 1853. június 19-én; uo. 167—168. lap. — Petőfi Sándor és lírai költészetünk. [Irtta 1853-ban!] Új Magyar Múzeum, 1854. januári és februári szám stb.

³ SALAMON még többször említendő munkája: Irodalmi tanulmányok I. Budapest 1889., Előszó, V—IX.

⁴ HELLER ÁGNES véleményére I. ERDÉLYI JÁNOS: Válogatott esztétikai tanulmányok. Művelt Nép Könyvkiadó [Budapest] 1953. 19—23., előszó, Erdélyi János címen.

⁵ L. ITK 1961. IV, 377—398.

irodalomra. Részemről, ha némi árnyalatokban eltértem is olykor nézeteidtől, akkor is mindég örömmel olvastam cikkeidet s némileg rosszul esik, hogy maholnap utolsó füzetét adom ki a [Budapesti] Szemle ez évi folyamának és Tőled még semmit sem közölhettem. Bocsáss meg ez okból, ha a vállalatom kezdetén hozzád intézett kérést megújítom s kérlek, küldj valamit . . . Azt ne véld, hogy én bizonyos eszmék számára tartom kizárólag közlőnyúl a Szemlét. Számodra [az] akkor is nyitva áll, ha nézeteimmel egyben-másban ellenkeznék cikked. Egyébiránt ismerem munkásságodat s azt hiszem, nagyára egyezünk mindenben.”⁶ Erdélyi pedig tudta, hogy Csengery igazat ír s örömmel lépett a Szemle munkatársai közé.⁷ Válaszát is hasonlóképpen kezdte, mint Csengery az ő felkérő levelét: „Édes Barátom! . . .”⁸ S ezek nagy szavak. A mindenkor elvhű, óriási tudásával és tekintélyével pontosan tisztában levő, erős érzelmi életet élő és kissé rátartó Erdélyi Jánostól különösen. Akihez őt nem az alapelvek rokonsága fűzte, vagy akiben már csalódott, azt a világ minden kincséért sem nevezte „barátjának”.

De akad más példa is: Erdélyinek Kemény Zsigmondról alkotott ítélete. A szakirodalom régen számon tartja, hogy Erdélyinek az *Egy századnegyed a magyar szépirodalom-ból* c., 1855-i cikksorozatát Kemény csak előzetes „szerkesztői jegyzéssel” tette közzé, mert jól megérezte a sorok között bujkáló, Gyulaival polemizáló gondolatokat.⁹ Tudott dolog az is, hogy Kemény eljárása felbosszantotta Erdélyit. Sérelmét azonban visszafojtotta magánygyekek szféráiba és Keményt, a művész-regényíró, a történetek után is nagyra tartotta.¹⁰ Márpedig, ha ezen egyetlen összekoccanásukon túl számottevő világnézeti-politikai ellentét lett volna köztük, akkor Csengerynek 1859-ben aligha írja: „A rajongók [!] nálunk [Sáros-patakon] igen jó néven vétetett s én magam részéről, nem bánom, hogy Keményt dicsértem 1855-ben [a sérelmes glossza után] *Gyulai Pálért* [a regényért]. Nekem úgy tetszik, hogy jobb történelmi regényt nem ismerek övénel, ez utóbbinál (*Rajongók*).”¹¹

E vallomások önmagukért beszélnek s arra intenek: ha Erdélyi lényegében egy véleményen volt Csengeryvel és egyszersmind tisztelettel adózott Kemény művészi tehetségének — mivel történelmi regényről van szó, mondható így is, történelemszemléletének —, akkor Erdélyinek a Deák-párti „irodalmi klikkel” folytatott harcát fokozott fenntartásokkal kell fogadni, mert nem vitás: Csengery és Kemény Deák Ferenc legszűkebb kabinetjéhez tartoztak. Vagy más oldalról, ha Csengeryék és Erdélyi végelemzésben egy véleményen voltak, akkor Salamonnal szólva — akár „párttagokként”, akár az „irodalmi Deák-párton” kívül — mégis elvbarátoknak számítottak.

⁶ Pest, 1858. június 18-án; FONTES III., kéziratban. Sajtó alá rendezi TÖRÖK TAMÁSNÉ ERDÉLYI ILONA.

⁷ Pl. a BpSzle-ben jelent meg tőle: A magyar líra (1859), A középkori francia irodalom (1865), A francia renaissance irodalom (1856) stb.

⁸ Teljes szövege: FONTES III. — De említhető Csengerynek ugyancsak Erdélyihez írt levele (E. J. 1859-i lírai szemléje okán): „Cikked nagy hatást tőn. A divatlapok, magok a költők sem merik megtagadni. Csak a Hölgyfutár mondá, hogy Tóth Kálmánt illetőleg nincs igazad, különben ő is »tapsol« cikkednek. Vajda János föltétlenül magasztalja” stb., uo. — És szinte ide kívánczok: „Fogadd őszinte üdvözetemet barátaiddal, barátaimmal egyetemben. Barátod . . .”, illetve: „Lelki, testi bajaim mindig enyhültek, ha közétek mentem s én ez alkalmat áldozattal is megszerzem . . .” (E. J. Csengeryhez, 1860. február 26-án és 1861. november 30-án, uo.).

⁹ A PN 1855. szeptember 13-i számában „szerkesztő” aláírással: „Volna némi észrevételünk. Különösen azon sorra, mely Gyulaira vonatkozik. De ezen barátunk nem szorult a mi védelmünkre, s mi előre örvendünk az érdekes eszmecserének. . . Ne tapsoljon tehát a ránkór, a megsértett híúság, mely ok helyett piszkálódásokkal állt elő Gyulai alapos cikkeire [a lejjebb említendő Szépirodalmi szemlére]. . . Erdélyi szintűgy örvendett Gyulai cikkeinek, mint magunk ; erről alkalma volt személyesen meggyőződnie e lap szerkesztőjének. Néhány kiindulási pont, amiben eltérnek ; s ezeket házilag kiegyenlítik e lapban, mely örömet számítja mindkettőjüket főbb munkatársai közé” stb.

¹⁰ Bosszankodására I. levelét Keményhez, 1858. január 1-én; FONTES III.

¹¹ Levele Csengeryhez, 1859. május 17-én; FONTES III.

A Salamon Ferenc-i pártkomplexus másik nagy bökkenője, a Jókai-kérdés hasonló talányokkal szolgál. Salamon erről szót sem ejtett, pedig témája okán illetet volna megemlítenie, hogy a Jókai-ellenes kirohanások vajon miért csak Gyulai és Csengery ösztönzésére vezethetők vissza, illetve, ami ennél is fontosabb, hogy Jókait miért *csak az évtized végén*, a Dózsa-dráma bemutatója után kezdték támadni?

Magyarázatul az kínálkozik, hogy Salamon — hihetőleg — nem érezte szükségét e kérdéskör megpendítésének, mert így vélekedett: az évtized végéig Jókai is „tagja” vagy legalábbis „szimpatizánsa” volt az „irodalmi Deák-pártnak”. Az ilyen elképzelés azonban nem megnyugtató, mert nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Szépirodalmi Lapok alapításakor Pákh Albert, ha kényszerből is, de társulni akart Jókaival, ami viszont sem Gyulainak, sem Csengerynek nem tetszett, — tehát mégsem lehettek „egy táborban”.¹² Ha viszont így igaz, akkor másfél évvel később miért egyesítették erőiket a Vasárnapi Újságban? E kiváló hetilap legelső szerkesztő bizottságaként miért szoktuk a Pákh—Gyulai—Jókai-féle triumvirátust emlegetni? Talán Pákh és Gyulai 1854-ben hirtelen feladták korábbi meggyőződésüket és irodalmi „pártszempontjaikat”? Vagy netalán Jókai csatlakozott az „irodalmi Deák-pártiakhoz”?

Nem érdemes találgatni. Az efféle homályos irodalmi ügyek száma különben egykönnyen növelhető, pl. ezzel: hogyan lehetséges, hogy Tóth Kálmán — Deák kedvelt fiatal költője és Kemény Zsigmond őszinte tisztelője, barátja — 1855-ben épp az „irodalmi klikk” irodalompolitikusát, Gyulai Pált állította pisztolycső elé s kényszerítette halált ígérő párbajra?

Máris gyanítható, csakugyan baj van az „irodalmi Deák-párt” körül. Valóban, szóvá kell tenni: beszélhetünk-e „irodalmi Deák-pártról”, deáki elveket szolgáló pártszerű irodalompolitikai törekvésekről a Szépirodalmi Lapok alapítása idején, illetve az 50-es években? Tárgyilagos válasszal a hagyományos megállapítások ellenőrzése szolgál.

2

Salamon Ferenc majd 75 esztendő s tanulmánya szerint Világos után nyomban kettészakadt a magyar irodalom a „színvonal” és a „színvonaltalanság” táborára. Ami a második csoportba tartozó írókat illeti: az 1860-as évek derekáig a magyar olvasóközönség „egyértelműnek tartotta az írást a hazafisággal... Az irodalom s mellette a magyar színpad, ha jól viselte is magát, de mind elkényeztetett gyermek... nem ritkán vissza kezdett élni a kegyes elnézéssel s követelőzőtt is olykor, hogy a kontárt lángésznek, a középest óriásnak, a költői formák rombolóit mártyroknak tekintse a jelen- és utókor. Ilyeket neveztek a vidéken élt Arany és Tompa' fiatal óriásoknak'. Összetartó *párt lett ez, melyet irodalmi szélsőbálnak* nevezhetnénk.”

Nyilvánvaló, hogy a kisebb lapok — leginkább a Hölgyfutár — alkalmi versfaragóit, a hazafias dilettánsokat, illetve a tágabb értelemben vehető epigonköltőket értette a „fiatal óriások” „összetartó pártján”. Szerepüket azonban teljesen ferde megvilágításba helyezte. Politikai-világnézeti értelemben ezek sohasem számítottak „szélsőbaloldaliaknak”. Még az epigonok irányzatának legtehetségesebb, leginkább egyéni hangú képviselője, Tóth Kálmán sem.¹³ Lisznyairól nem is beszélve, ki annak ellenére, hogy úton-útfélen hazafias érzelmeivel

¹² Lásd: Pákh Gyulaihoz, 1852. december 4-én; FONTES IV, 151—153.

¹³ Hogy Tóth Kálmánt Deák már az 50-es években kedvelte, több adat tanúsítja, pl. a SZANA TAMÁSÉ. Ő írja, hogy T. K. Losonczy özvegye címen balladát írt s „beküldte a Pesti Naplónak... A vers megjelenése után néhány napra Kemény Zsigmond... így szólt: ifjú barátom, Önt nagy kitüntetés érte. Deák Ferenc elolvasta a balladát és személyesen is meg akar ismerkedni Önnel... jöjjön, Deákhoz vezetem... Deák szívesen fogadta... és amikor Tóth Kálmán eltávozott... Egressy Samunak... ezt mondta: te Samu, a magyarok istene

hívalkodott, a Magyarországra látogató Ferenc Józsefet mégis hozsannázó verssel köszöntötte. Márpedig, ha ez mércének számít, akkor Arany János — *A walesi bárdok* alapján — mi más lehet, mint az önkényuralom korának „jakobinus költője”.

Salamon mentségére még az sem szolgál, hogy esetleg nem politikai értelemben használta a „szélsőbal” fogalmát (mi különben furcsa dolog lenne, hiszen a szavaknak vagy van értelme, vagy nincs). Fejtegetéseit ugyanis azzal folytatta, hogy „volt azonban mérsékelt párt is, egy irodalmi jobboldal” — ti. az „irodalmi Deák-párt”. Véleményét érdemes szó szerint felidézni:

Ámbár Deák — ki csak 1854 után szokott volt feljöni Pestre a téli hónapokban — nem vett soha közvetlen részt a szépirodalmi ügyekben, mégis, a mérsékelt irodalmi kört méltán nevezhetjük irodalmi Deák-pártnak. Pártfegyelemről ugyan szó sem volt ez irodalmi körben. Mindenki azt vallhatta és írhatta, amit tetszett. Csak a rokon gondolkodás s elvi bátorság tartotta össze. Az igazságos részrehajlatlanság volt a fő jelszó, mi sokkal bajosabb mindig, mint a részrehajlás.

Csak említem az irodalmi párt jelen híveit, a már 1852-ben vidéken élt Aranyt, Tompát, Lévay Józsefet, Erdélyit és Szász Károlyt, kik szép költeményeket küldöttek föl olykor, de távol állottak a pesti irodalmi világ zajától. A mérsékelt irodalmi körnek csak Pesten volt képviselőiről szólok, amint először 1852-ben láttam.

Ennek legtehetségesebb jeje Kemény Zsigmond, sugalmazó és mozgató szelleme Csengery Antal. Pákh Alberttel volt kiegészítve a triumvirátus. A táborkart az ezeknél ifjabb Sülkei Károly és Gyulai Pál alkották . . . Pestre jöttöm után . . . ez érdemes férfiak és ifjak járadoztak egy hetilap, a Szépirodalmi Lapok fenntartása körül. Ennek, valamint az Újjabkori Ismeretek Tárának is a szerkesztője, az akkor mindig úgyban jeküdt szenvedő, de se humorát, se munkakedvét el nem vesztett Pákh volt. Az ő elég lágas, két nagy szobából álló szállása, melyet Gyulaival osztott meg, volt egyszersmind ezen irodalmi párt szokott gyűlekezési helye.

Ez a kor, miután a politikai térről az eszmék vitatásában le volt szorítva, a költészetben és tudományban igyekezett a helyes elveknek érvényt szerezni az dlság, a valótlanság és ámitások ellenében. Az irodalom által igyekeztek előkészíteni a tért azon időre midőn majd a nemzet egy vagy más úton visszanyeri a maga fölötti rendelkezés jogát.

Ha féltették nemzetünket a germanizálástól, féltették saját maga hibáitól, a tútástól, ön-ámitástól, nyegleségtől s általán a jellem elhajlásától, mire az irodalom s kivált a költészet, mely gyakran előpostája a közel jövendő politikájának, nagy hatással van. Az ízés nem csupán az ízés dolga, kapcsolatban áll az erkölccsel s a helyes gondolkodással is. Az irodalmi kör a nemzeti nyelvvel együtt a magyar józan ész öre is kívánt lenni. A fölesigázott reményű emigratio e törekvésekről keveset tudhatott s később sem sokat akart tudni róla róla ; de a nemzet intelligentiája jelfogta, megértette és pártolta.

A Szépirodalmi Lapok megszűnővén és a szerkesztő gyógyulás végett hosszabb időre külföldre menővén, a mérsékelt párt együtt maradt. Gyülekező helye Csengery Antal egyszerű, de vendégszerető háztája lett s irodalmi működése szakadatlan volt. Először a Pesti Napló volt a közlöny. Ez nem sokára Récsi Emil szerkesztő kezébe a Török Jánoséba került. Sem irodalmi, sem politikai eljárásának modora nem egyezett azon irodalmi körével. Azért inkább a másik politikai napilap, az akkor hivatalos Budapesti Hírlap tárcájának adott elsőséget, hol az irodalmi részben, a szerkesztő, a tudományosan és irodalmilag művelt Szilágyi Ferenc szabad tért nyitott a kör eszméinek és íróinak. Majd a Pesti Napló Kemény Zsigmond, Pompéry, Királyi kezébe, azaz mindig csak a Kemény-Csengery-kör rendelkezése alá kerülővén, a párt írói kezdtek már, amennyire lehetett,

mégis gondoskodott rólunk . . . meghalt Petőfi, de meglásd, hogy ebből a bajai fiúból is lesz valami.” Vö. Tóth Kálmán emlékalbuma. Baja 1894. 161. — Hasonlóan ír Dömötör PÁL; l. tőle: Tóth Kálmán életrajza. Budapest 1914. 34—35. — Tóth K. Deák Ferenc, ill. a deáki politika iránti rokonszenvére — noha ugyanő 1848 forradalmi emlékének és Kossuth szellemének is hódolt — l. Deák Ferenc halálára és Deák Ferenc emlékezte c. hatásos verseit, valamint találó kortesnótáját Kemény Zsigmond mellett stb.

politikailag is hatni. Mind több és több harcosa lett 1856-tól 1861-ig. Az előbb csak irodalmi kör Deák-pártja nőtte ki magát, míg aztán 1861 után abban a politika jóformán elnyomta az irodalmat, mely onnan Csengery Szemléjében és Arany hetilapjaiban talál menedéket...¹⁴.

Ami első olvasásra szembeüt: újabb ellentmondás a terminológiában. Ugyan miért „jobboldaliság” az, ha valaki óvja övéit és félti nemzete irodalmát a „túlzásoktól”, az „önámítástól” és a „nyegleségtől” s általában a „jellem elfajulásától”? Hiszen e hibák ellen minden épeszű, valamennyire is felelősen gondolkodó embernek küzdenie kellett. Mint Arany példája is mutatja; az ő fejében már 1853 előtt is megfordultak e gondolatok, noha akkor még Salamon szerint sem létezett az „irodalmi Deák-párt”.

Persze, számításba kell venni, hogy Salamon e „túlzásokon” főleg a forradalom újabb harcokra serkentő emlékét, az „önámításon” pedig nemzeti erőnk túlbecsülését, a világsi katasztrófát értette. Azonban így sem lehet mellőzni, hogy e gondolatokat nem Deák Ferenc találta ki vagy fogalmazta meg. Vagy elképzelhető, hogy pl. Kemény röpiratait, illetve a Csengery szerkesztette *Magyar szónokok és státusférjakat* (1850) Deák sugallta? Deák Ferenc, ki akkoriban vidéki magányába vonulva, Kehidán gazdálkodott, s ki a debreceni menekülés után már a politikai mozgalmakból sem kívánta részét, míg Csengery és Kemény a békepárt vezérkarában politizáltak? És hasonlóképpen: feltehető, hogy Gyulai első eszmélkedését az önkényuralom korában (*Társas életünk*, 1850) Deák szelleme inspirálta, nem pedig az események és az ellenforradalom oldalán álló Kemény Zsigmond, illetve gr. Teleki Domokos?

Van olyan nézet, amelyik azt tartja, igen. Az effajta érvelés — mint Horváth Jánosé, illetve Komlós Aladáré — nagyjából így hangzik: Deák bár nem vett részt az önkényuralom korának kezdeti mozgalmában, az ő neve mégis fogalom volt: bárkiénél többet ér, hagyományos szimbóluma a politikai józanságnak és okos óvatosságnak: Akik tehát szegről-végről elvrokonainak vagy tisztelőinek számítottak — akár 48 előtti időkből, akár Világos óta —, legvégül pártjához szegődtek. Ha ugyanezek ráadásul írók, költők, akkor magatartásukat olybá kell venni, hogy az íróember még akkor is társadalomszemléletét és politikai meggyőződését hirdeti, ha nem vesz részt a politikai közéletben, csak ír. Márpedig Kemény, Gyulai és mások szépirodalmi, illetve irodalomelméleti igényű munkái magukon viselik a Világos utáni eszmei revízió főbb jegyeit, s mivel ezek a stigmák végelemzésben egymeműek a kiegyezést tető alá hozó Deák alapelveivel, az illetők eleve deákpartiaknak vehetők, ti. fejlődésük irányából, alakulólban levő elveikből következőleg.

Az ilyen műltszemlélet tévútra vezet. Leginkább azért, mert bár akarva-akaratlanul, de leplezetten abból a politikatörténeti fikcióból indul ki, hogy Deák Ferenc kezdettől fogva határozottan, megtorpanások nélkül és *egyvégtében* képviselte az 1867-i kiegyezést, azaz pontosabban: az 1861—62-ben megfogalmazott „kiegyenlítési alapelveket”. A valóság azonban arról tanúskodik, hogy Deák az 1850-es években gyakran óvakodott a határozott, tételes állásfoglalástól, és ha mégis arra kényszerült, majdhogynem dodonai válaszokkal szolgált.¹⁵ Nem opportunizmusból és nem is gyávaságból, inkább a körülmények kényszerítő ereje, a sejtlemesnek és bizonytalannak látszó jövő miatt. Mindössze a passzív rezisztencia elvét képviselte határozottan és leginkább abban volt következetes, hogy mindenkor, minden idegszálával irtózott egy újabb forradalomtól, melytől semmi jót nem remélt, csupán az ún. „történelmi jogok” végleges elejtését, a magyarság végső pusztulását. Mármost miféle párt az — *nem a későbbiekben, de ekkor*, és akár irodalmi, akár politikai téren —, melynek ilyen szükségszerűen bizonytalan programja van, melynek vezére ily óvatosan politizál?

A felelet egyértelmű: *nem létező*. S hogy papíron mégis életre kelt, annak nyitját a polgári történet- és irodalomtörténetírás irányzatosságában jelölhetnők meg. A polgári korszak

¹⁴ SALAMON FERENC: I. m. VI—IX.

¹⁵ L. Deák levelét Szőgyény Lászlóhoz, 1851. május 1-én; Deák Ferenc beszédei 1842—1861. [II. köt.] Összegyűjtötte KÓNYI MANÓ. Budapest 1903.² 383—384.

tudománypolitikusainak és tudósainak ugyanis szükségük volt a Deák személyét övező, fokozott misztifikációra. Megtették hát Deák Ferencet „kezdetől fogva” egy elvet követő s ily módon taktikázó politikusnak, ki mind az emigráció törekvéseivel, mind a honi konzervatív irányzatokkal szemben a „határozottan” és „nyíltan” választott 48-i közjogi alapot tekintette és hirdette a nemzeti politika vezéreszméjéül. Magyarán mondvá: az évtized vége felé és a 60-as évek elején kialakult állapotokat egyszerűen visszavetítették az elődökbe.

Salamon Ferenc elmélete hasonló taktikán alapul. Terminológiai zavara pontosan mutatja, hogy gondolatmenete hol siklott ferde irányba. Nyilván az irodalmi „baloldaliság” megítélésekor, midőn 1889-ben jelenét ő is múlttá varázsolta. Bizton állítható, hogy a 80-as, 90-es évek még hatalomélvező, de java egészében már hatalombitorló akadémikus irodalompolitikája szülte e vaslogikát: ami rossz, „mérécen aluli” irodalom, az eo ipso „baloldali”, ami viszont jó és színvonalas, mi más lehetne, mint „jobboldali”.

Vagy más oldalról nézve e Salamon teremtette kérdéskomplexust: hogy Deák neve az ellenforradalmi eszmék, a Kossuth-ellenesség terén lobogónak számított, és hogy Deák önismeret-igényét a kortársak jól ismerték, való igaz, amint az is, hogy Deák Ferenc ezen alapelvek képviselőjében még a politikai irányadók sorában sem állt egyedül. Somssich Pál vagy Ürményi József — mindketten országos hírű ókonzervatívok — az említett vonatkozásokban hasonló nézeteket hirdettek. Somssich pl. országszerte olvasott Guizot-fordításának elő- és utószavában, és már 1850 októberében, tehát Kemény első röpirata után alig két hónappal.¹⁶ Az efféle jelenségek alapján pedig adódhatnék olyan vélemény, hogy a Salamon említette irodalmi pártemberek végül osztozhattak az ókonzervatív vezetők elveiben is, s ekképpen az 1850-es évek elején mégiscsak kialakulhatott a politikai feladatokat magukra vállaló írók és a politikai közélet valamifajta szorosabb kapcsolata, esetleg nem is annyira a deáki eszmék, mint inkább az ókonzervatív elgondolások nézőpontjából.

Napnál világosabb, hogy az ilyen feltevés komolytalan tréfa volna. Csengeryék, Keményék politikai céljai sohasem elegyültek az ókonzervatívok különben más irányú és gyakran elpalástolt törekvései közé. (Kemény pl. élete legnagyobb sajtóvitáját — 1860-ban — épp ellenük vívta és nevezetesen Ürményi elvbarátjával, Zsedényi Eduárddal.) Az összekuszálódott társadalmi viszonyokat azonban mi sem érzékelteti jobban, minthogy az efféle hóbortos ötletekben is lenne szemernyi igazság; ugyanis az 50-es évek politikai-társadalmi közéletének volt olyan területe, hol Deák, Kemény, Csengery, Gyulai és sokan mások csaknem egy évtizedig azonos nevezőre kerültek az ókonzervatívokkal. E terület pedig a nemzeti érdekegyesítés politikája, melynek problémaköre az „irodalmi Deák-párt” alakulásához is magyarázatul szolgál.

3

A nemzeti érdekegyesítés 1849 utáni politikája, illetve azon belül a majdani politikai Deák-párt kialakulása némi történeti visszatekintést tesz szükségessé.

Elindulási pontul ez vehető: a honi fejlődést az 1850-es években az érdekegyesítés eszméje határozta meg; az 1847-i állapotokat visszasóvárgó konzervatív és a 48-i eredményekhez többé-kevésbé ragaszkodni óhajtó liberális középnesemi törekvések aránylag békésen megfértek egymás mellett, mert az összbirodalom elnémetesítését hirdető centralisztikus bécsi politika, ha különböző mértékben is, de egyaránt sújtotta a magyar társadalom minden osztályát. A Bach-rendszer elleni törekvések tehát egyelőre háttérbe szorították a számba jöhető

¹⁶ Kemény első röpiratának megjelenéséről a PN 1850. július 31-i száma tudósít. — SOMSSICH PÁL munkája (Értekezés az angol forradalom története felett. Írta Guizot. Elő- és végszóval ellátta, fordította Somssich Pál) ugyan „Pesten, 1851-ben” jelent meg, de előre datálva. Előszava „Sárad, 1850. október 1-ről” kelt.

pártok és érdekszövetségek ellentéteit, s elfedték a polgári átalakulásról, az alkotmányos magyar állam kialakításáról vallott nézeteket.¹⁷ Mi sem idézi jobban e szerencsétlen évtized jellegét, mint Táncsics Mihály útkereső eszmélkedése; noha pillanatra sem mondott le messze- menő szociális terveiről, elképzeléseit az 50-es években a nemzeti célok mögé állította.¹⁸ Talán azért is, mert a magyar társadalom helyzete igen ellentmondásosnak bizonyult. Ugyanis az abszolutizmus — mi mást tehetett volna! — tudomásul vette a jobbágyszabadítást. Persze, nem érdek nélkül. Döntésével a lezajlott forradalom magára hagyott, de nagy szociális energiákat őrző tömegeit akarta semlegesíteni.¹⁹ 1853-ban közzé tették a Magyarországra érvényes úrbéri pátenst, majd egy évvel később az Erdélyre vonatkozót. S e rendelkezések alapján, ha nem is zavartalan, de aránylag hosszabb ideig tartó és békés fejlődéssel lehetett számolni. A mából nézve van ebben valami elszomorító, mert a bécsi önkény ravasz, osztályszempontú adópolitikája az úrbéri földek kártérítési költségeit csaknem egészében a parasztságra hártotta, a parasztság pedig, ha az ország egyik-másik részében mozgolódott is (mint az erdélyi, ún. „kurialista” földfogaló mozgalmakban), általában várakozó állásponton helyezkedett; talmi illúzióknak élt s elhitte, hogy gazdasági függetlenségét megszerezheti.²⁰

Csak az 1857-i tagosítások alkalmával derült ki, hiába volt e nagy várakozás, — a parasztság hiába szabadult fel a jobbágysorból, becsapták. Az egykori urasági földeket volt gazdáik időközben elkerítették, a közösségi földingatlanokat pedig önösen osztották fel. S ugyanakkor az is bizonyossá vált, hogy lényegében még a robotmunka is a parasztok nyakában maradt, csak a korábbiaknál burkoltabb, ún. „ledolgozási” formában. Törvényszerű, hogy e keserű felismerések nyomában a megerősödő és gyakori parasztmegmozdulások időszaka következett, mely a tartósan ígérkezett és illuzórikus osztálybékét — a nemzeti érdekegyesítés politikájának Achilles-sarkát — előbb-utóbb lehetetlenné, majd objektíve feleslegessé tette.²¹ Lassan új helyzet alakult ki mind a bécsi politika, mind a honi osztályok és érdekszövetségek tekintetében.

Báró Augusz Antal, ki Bécs szemével nézte az eseményeket, pontosan megfigyelte, tulajdonképpen mi is történt. Egyik, a közhangulat alakulását tárgyozó jelentése szerint: „amikor megkezdődött a[z úrbéri] kártalanítások fizetése, akkor felderültek az arcok, bőség volt kilátásban. Amikor aztán a terményárak — az ország közállapotain kívül fekvő okok miatt — mesés magasságba emelkedtek [a krími háború idején] s velük együtt a telekárak is, akkor ezek az urak [a magyar birtokos osztály] megszárdultak s azt hitték, hogy kárpótolhatják magukat a nemzetgazdasági vállalkozásokban való részvételükkel. De amikor a természetes visszahatás [az 1857/58-i világgazdasági válság] bekövetkezett — akkor a lehangolt-ság majdnem nagyobbá vált, mint az árak zuhanása — akkor ők megint a nemzeti politika emeltyűjébe kapaszkodtak” és azon voltak, hogy tulajdon érdekszövetségük befolyását minél szélesebb körökben népszerűsítsék.²²

A jelentés alapjául szolgáló főbb mozgalmak az érdekegyesítő politika fokozatos felbomlását idézik. Ami bécsi szemszögből a „nemzeti politika emeltyűjébe való kapaszkodás-

¹⁷ LUKÁCS LAJOS: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Budapest 1955. 30. kk.

¹⁸ L. KOVÁCS KÁLMÁN ez év nyarán elfogadott, kéziratos kandidátusi értekezését (MTAK): Gyulai Pál kritikai elveinek kialakulása, 40.

¹⁹ L. Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korában 1849—1867. című kötet (Budapest 1951) 77. kk.

²⁰ LUKÁCS LAJOS: I. m. 31—32.

²¹ E folyamat kiteljesedését a birtokos osztályok taktikája is fokozta. Ugyanis azzal, hogy Bécs-ellenes, de osztályszempontú harcaikhoz a parasztság ellenállását is igénybe vették, a földfogaló paraszti (zsellér) mozgalmaknak akaratlanul is ösztönzést adtak, míg ezek végül ellenük fordultak, különösen 1859 táján.

²² Feljegyzése 1858. április 2-ról (OL: MCG/G. Pr. 1858/48—372.); idézi és értékeli LUKÁCS LAJOS: I. m. 160.

nak”, „magyarizmusnak” látszott, az honi tekintetben a fő- és középnemesi politika fokozatos elkülönüléseként jelentkezett.

Az ókonzervatívok pl. már 1857-ben, Ferenc József magyarországi látogatásakor akcióba kezdtek. Memorandummal fordultak a császárhoz, abban a reményben, hogy az összbirodalmat is válsággal fenyegető politikai és gazdasági viszonyokat — „alkotmányos engedmények formájában” — a maguk számára zsákmányolhatják ki. Törekvésük azonban balul végződött, emlékiratukat elutasították.²³ Bécsben jól észlelték, hogy az ókonzervatívok miben fáradoznak. Az egyik jelentés szerint: az ókonzervatívok szövetsége „a fenyegetett nemzetiség ürügyén híveket [kíván] szerezni a lakosság minden rétegében — a magyar nemzeti érzésnek minden törvénybe nem ütköző eszközzel kifejezést adni — így tért nyerve arra, hogy alkalmas pillanatban — a nemzeti egység akaratará hivatkozva — engedményeket erőszakolhassanak ki.”²⁴

Ugyanekkor kezdett mozgolódní a lassan-lassan alakulóban levő Deákpárt is. A legelső jel, mi az eddigieknél határozottabban mutatta állásfoglalásukat, Deák Ferenc csendes tiltakozása az ókonzervatívok memorandumja ellen. Ezt, bárhogyan környékezték, nem írta alá. Gesztusából már gyanítani lehetett, mi az, amivel nem ért egyet; ám híveinek egységes, párt-szerű fellépésére még ekkor sem került sor; a petíciót a „deákpárti”, de igen félénk és minden szélre megrezzenő Eötvös József pl. aláírta.²⁵ Csak egy tekintetben mutatkoztak egységesnek: pontosan rezonáltak a birtokos nemesség félelmére a népi, paraszti megmozdulásoktól.²⁶

Az érdekegyesítő politika további gyöngülését az 1859-i olasz háborúk segítették elő. Az eseményeket az indította el, hogy az osztrák front katasztrófális helyzete egykettőre felpaprikázta a hazai közvéleményt. Többek megállapítása szerint — a birodalom hirtelen gyöngülése következtében — szinte forradalmi helyzet lett úrrá Magyarországon.²⁷ A birtokos osztály minden eddiginél nagyobb félelme a népforradalomtól újból odáig fajult, hogy a köz-állapotokon mind az ókonzervatívok, mind a középnemesség tábora a maga receptje szerint próbált segíteni, változatlanul a nemzeti egységpolitika álarcában, melyről pedig tudniok kellett, hogy fabatkát sem ér s legfeljebb Bécs ellen játszható ki ütőkartyaként.

Újból az ókonzervatívok mozdultak elsőként. Noha a villafrancai béke (1859. augusztusában) egyelőre elejét vette minden magyarországi megmozdulásnak, az arisztokrácia mégis fejét veszítette s már-már arra készült, hogy majdnem bármi áron behódoljon Bécsnek. Bach bukása után érintkezésbe léptek osztrák elvarátaikkal, programjukat pedig Dessewffy Emil tette közzé *Tervezte egy hadjáratnak Ausztria belsejében, hogy az 1859. évi szerencsétlen háború következtéseinek eleje vétséssé és tartós erőkhöz lehessen jutni* c. röpiratában.²⁸ Végül az új Rechberg-kormányral is tárgyalást kezdtek, eredmény nélkül.

²³ Emlékiratukra l. KÓNYI MANÓ: I. m. II, 397—403.

²⁴ Prottmann rendőrfőnöki jelentése március 29-ről; OL: MCG/G. Pr. 1858/150—40/372. idézi és elemzi LUKÁCS LAJOS: I. m. 164.

²⁵ KÓNYI MANÓ (i. h.) a nagypolgárság képviselőit is az aláírók sorában említi; ebben az ókonzervatívok irányította nemesi-polgári érdekszövetség kísérlete mutatkozott meg.

²⁶ LUKÁCS LAJOS: I. m. 161., 260.

²⁷ KÓNYI MANÓ: I. m. II, 421., LUKÁCS LAJOS: I. m. 181—182. — HALÁSZ IMRE is megállapítja — noha őtöle semmi sem állt távolabb, mint az emigrációs vagy forradalmi politika tárgyilagoss, de egyúttérző szemlélete — hogy „az akkori fiatalságban, s erről már magam is tanúságot tehetek, az idegen kényuralomnak akkora gyűlölete forrott, mely az ország irányadó férfainak bölcsessége által éppen csak hogy féken tartható volt, de egy kívülről jövő kezdés és megfelelő szervezés esetén a legrövidebb idő alatt egypárszáz ezer halálra szánt ifjút gyűjtött volna egy újabb szabadságharc zászlói alá. Az 50-es években s még a 60-as évek elején is ilyen volt az ország hangulata.” L. tőle: *Egy letűnt nemzedék*. Budapest 1911. 179—180.

²⁸ LUKÁCS LAJOS: I. m. 188—189.

²⁹ Uo. Jellemző azonban, hogy az ókonzervatívok ezen újabb kísérletétől Eötvös már tartózkodott, mivel a közvélemény erősen megneheztelt reá 1857-i ballépéséért.

Próbálkozásuk a honi közvélemény dühös megvetését váltotta ki. Többé már Deák és környezete sem volt oly bizalmas viszonyban velük, mint ennek előtte.²⁹ A Deák-párttá növekedő politikai tömörülés egyre határozottabb irányt vett a 48-i program megfogalmazására, de még így is az történt, hogy céljaik rögzítése csak 1860. október 25-én jelent meg a Pesti Naplóban, — Kemény Zsigmond „jóvöltából” és Deák Ferenc akarata ellenére. Érdemes felidézni hogyan, milyen előzmények után.

A Villafranca után erősen megváltozott nemzeti közvélemény fokozott várakozással fordult Deák személye felé, mert az ókonzervatívokat, akik egy tál lencséért eladták volna az országot, meggyűlölte, és mert nagymértékben kiábrándult Kossuth Lajos „Dionysius fül-szerepéből” (Marx véleménye). De a sors iróniája: Deák tétovázott, a cselekvéstől és a felelősségtől egyaránt megriadt. Milyen helyzetben lehetett? Egy 1911 óta ismeretes Széchenyi-levél kitűnően megmutatja.

Mondja meg Deáknak és a többi barátainak — írja Széchenyi István gr. Eszterháznak — hogy azt a hatalmat, mely nekik a közvélemény felett van, ne hagyják használatlanul, míg a vihar oly hangos lesz, hogy hangjukat nem lehet meghallani, úgy mint az enyimet 1848-ban nem akarták meghallani. Ha a birtokos nemesség nem marad ama mozgalom élén, mely a szellemeket megragadta, akkor Magyarországot az emigráció vérjűrdöbe juttatja; aztán elárulja és eladja. Ne tévesszék szem elől azokat a tényezőket, melyek már most tudunk és akaratumk nélkül működnek, s a jobb osztályok kikerülésével azokhoz a néprétegekhez fordulnak, melyek elég vakok, hogy a bosszút irták zseblajukra a jog helyett. Magyarországnak a Habsburg-házal 300 év előtt megkötött kapcsolata talán nem volt szerencsés, de egy szerencsétlen házasságból is származhatnak erőteljes gyermekek. Ne árnítsák magukat külső segítséggel. Ne építsenek Oroszországnak Ausztria ellen való gyűlöletére sem. Az én tanácsom — ne nevéssék ki — kibékülés 47-es alapon (mutatis mutandis), a nélkül, hogy megkísérelnék a császárt megaláznai, akít mint magyar királyt nagyinak akarnak. Deák és társai jól megfontolva szabjanak a nemzeti kívánságoknak lehetséges, méltányos határokat és akkor mindenkinek, ha kell, ököllet mondják a szemébe : ulterius ne tende odiis! [Ne feszítsétek tovább gyűlölködéssel a hűrt!]

Rövid idő múlva az iszapból emberek fogják jelemelni fejöket s vezetni akarják a mozgalmat, akkor már csak 1848 megújulása, véres folytatása következhetik. Nem hazaji az, aki ezt be akarja várni! Magyarország nem 1848-tól, hanem 1000-tól kezdődik. A múltból való vezetők nélkül, Magyarország nem fog múltjáért harcolni, egy agyrém után, mely erejét, segédeszközeit jelemesztí és Lengyelországnak sorsára jutna. HigyjeteK egy vén bolondnak. Bolondok sokszor voltak pró-jéták . . .”³⁰

E figyelmeztetést — mely egyszersmind Széchenyi politikai végrendeletének is vehető — Eszterházy minden bizonnal megmutatta Deáknak, és hat nappal a levél kelte után eldörrent a végzetes pisztolylövés. Ez pedig ahhoz is hozzájárulhatott, hogy a nem sokkal később kibocsátott októberi diplomáról Deák a baljós tanácsstalanság állapotában értesüljön.

A diploma szövegét, mely hírül adta, hogy Bécs — úgymond — „szakított” az abszolutisztikus törekvésekkel, az ókonzervatív Dessewffy Emi még a kihirdetés napján hozta meg a császári fővárosból s vitte egyenesen Deákhoz, kinél történetesen épp Eötvös és Kemény volt vendégségben.³¹ Hogy melegiben miről tanácskoztak, homály fedi, de az tény, két nappal később, októner 23-án, Deák „kissé agítált hangon mondá el véleményét, mégis a tartózkodás bizonyos nemével”, hlogy ti. „ő a semmittevés politikáját fogja állhatatosan követni [és] nem kívánja kárhozotatni a konzervatívokat, kik az engedményeket kieszközölték, kikenél a legjobb akaratot teszi fel” stb.³² Kónyi Manó szerint Gyulainak tudomása volt arról is: Deák nem

³⁰ Gr. Eszterházy Bálinthoz, „Döbling, a tébolydában, 1860. április 2-i” keltezéssel; közli HALÁSZ IMRE: i. m. 184.

³¹ FERENCZI ZOLTÁN: Deák élete II. Budapest 1904. 245.

³² LÓNYAI MENYHÉRT 1860. október 23-i naplójegyzete. Idézi KÓNYI MANÓ: I. m. II, 508.

akarta magára venni a felelősséget, nehogy az események menetét már a kezdetekben megzavarja felszólalásával.³³

Deák ugyanis borúlátóan ítélte meg a kül- és belviszonyokat, és úgy vélte, hogy a leg-
alapvetőbb kérdések célszerű megoldása csaknem lehetetlen, mert számolni kell az összbiro-
dalom és benne Magyarország *esetleges széthullásával!* Elve az volt, hogy „aki a jelen nehéz
helyzetben nem elégszik meg a törvényre való utalással, hanem a negáció terén túl is akar
tenni, kénytelen bevallani, hogy magának sincs határozott véleménye a „miként” íránt.
Engedni a kiegyezés kedvéért épp oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre
juttatni a dolgot.”³⁴ S miközben ő így elmélkedett, Pesten zűrzavar uralkodott. A város vezető-
sége — felsőbb utasításra — nyomban elrendelte a kivilágítást a „császári kegy”, a diploma
tisztletére, de a lakosság inkább tüntetésekre hajlott. Zavargások támadtak: több helyen
beverték a kivilágosított ablakokat, míg végül katonaságot parancsoltak a rendzavarók ellen.
A szűpítgető hivatalos tudósítások szerint is számos sebesülés történt.

Ebben az elhatározást követelő helyzetben az általában túlzó kombinálgatások rabja,
a tétova Kemény Zsigmond ragadta magához a kezdeményezést. Talán nem véletlenül. Mert
a minden lehetőséggel és veszéllyel számolni szerető, magukemésztő egyéniségek, ha néha várat-
lanul cselekszenek is, az csak látszat. Hiszen ki lát a lélek mélyébe? — hol gyakran a leg-
nagyobb és leggyorsabb elhatározások is leplezetten, elaprózva érlelődnek, az önbecsülés és
a felelősség kereszttüzében.

Kemény a következetes és nyílt fellépést szorgalmazta. Deák ezt határozottan ellenezte,
és óhajtotta, hogy a nemzet, a diploma értékét, minden ráhatás nélkül, önerejéből, saját
megfontolása alapján ítélje meg. Kemény úgy vélekedett, hogy napokon belül dönteni kell, mert
késő lesz. Éppen ezért tanácsolta, hogy a 48-i közjogi alap zászlaját tüstént bontsák ki. Deák
azonban erre sem hajlott s inkább azt tanácsolta, hogy a Pesti Napló csak ismeresse a diplo-
mát, de a kommentároktól vagy ellenvéleményektől tartózkodjék. Sehogy sem tudtak dülőre
jutni, Kemény hát megszegte fiatal pártjuk fegyelmét és saját felelősségére zászlót bontott.³⁵
Amit tett, visszacsinálni már nem lehetett. A kocka el volt vetve! A 48-i közjogi alapra helyez-
kedett Deák-párt mindenkitől egyformán értelmezhető és programszerű verbuválódása be-

³³ KÓNYI MANÓ: UO.

³⁴ Levele sógorához, Oszterhuber Józsefhez, 1860. december 30-án és 1861. január
9-én. Az elsőben: „Mennyire nem ismered Te is hazánk jelen helyzetét, mutatja levelednek
utolsó sora, melyben azt mondod, hogy az én kezemben van hazánk állapota. Hidd el nekem,
egy ember, bárki legyen az, csak igen keveset tehet a dolgok jobbra fordításában s kivált a
jelen viszonyok között minden munka, minden törekvés egy véletlen eseten, egy kóborló
s néha üres híren, egy könnyelműleg költött s terjesztett hazugságon megtörik. A legtisztább
szándék erőtlen a magasra fokozott izgatottságot akár csillapítani, akár célra vezetni. Vak
esettől függ minden, mert mindenütt bizalmatlanság s akit más nem ámit, maga ámitja magát.
Helyzetünket határozottan s részletesen sem magunk, sem elleneink nem ismerhetik, azért
még csak hozzávetőleg sem képes megjósolni senki, ami a legközelebbi pillanatban bekövet-
kezhetik. . . Én, kinek hitét az emberekben, reményét a jövőben a kor és az események meg-
ingatták, nem bírnék, ha akarnék is, eldöntő szerepet vinni; én a múlt idők maradványa
vagyok s egy új nemzedék és annyi új elem nem ismernek, és én sem ismerem őket. . . Még
azoknak is, kik valamely határozott kérdésben véleményemet tudakolják; csak óvatosságot
és higgadtságot tanácsolhatok és annyit merek mondani: hogy dolgainkat nem lehet a régi
mértékkel mérni, hanem gondos vigyázattal párosult szilárdság most inkább szükséges,
mint bármikor volt” — A másodikban: „a nem magyar nemzetiségek. . . teljesíthetetlen
követelésekkel lépnek fel, horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar
tekintetni s oly igényekkel áll elő, miknek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot
megszüntetné s legfeljebb egy új szövetség államot hozna létre, melyben a magyar faj az
ország közepén természetes, védhető határok nélkül csak töredéket képezne. . .” (KÓNYI
MANÓ: I. m. II, 522—525, 527—532. lap).

³⁵ BEKSCSICS GUSZTÁV: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Budapest 1883.²
218, 227., FERENCZI ZOLTÁN: I. m. 248., HALÁSZ IMRE: I. m. 186.

fejeződött; a politikai csoportosulások és pártok egymás közötti, illetve Béccsel szembeni küzdelmében gyökeres fordulat állott be.³⁶

Összegezésül tehát megállapítható: a Bach-rendszer „virágkora” idején semmi sem tanúsítja, hogy Deák Ferenc, ill. a Deák-párt következetes, önálló tevékenységet folytatott volna. Erről különben az osztrák titkosrendőrség információs szolgálata is bizonyítókkal szolgál. Az első figyelemre méltó jelentések az érdekegyesítési politika legelső jelentős meggyöngülésekor, 1857—58-ban teszik szövé, hogy Deák szűkebb környezetében, mint hírlík, „liberális alkotmánypárt” alakult volna. Amint Lukács Lajos megállapította: ebben annyi igazság csakugyan volt, hogy „kezdték kikristályosodni azok az erők, melyek a 60-as évek elején párttá alakultak.”³⁷

4

Az „irodalmi Deák-párt” kb. hasonló tétovázások után jött létre, de nem oly látványosan, mint politikai megfelelője. Ami a lassú alakulás időszakát illeti, az újabb érveket nyújt Salamon cáfolatára. Nem tanulság nélküli előljáróban Arany János, illetve Kemény Zsigmond példájára utalunk.

Arany, mint már említettem, a kritikus nemzeti önismeret-igény kimondásához (*A nagyidai cigányok*), nem sokkal Világos után, önerejéből is eljutott. Költői fejlődésének mégsem ez a lényeges vonása, hanem az, hogy egyidejűleg elvesztette művészi irányát: a bukás következményei „átok gyanánt” feküdtek mellé; érezte, hiába akarja „magára vitázni az ellenkezőt”, az 50-es évek Prokrusztész-ágyának is beillő irodalmi normái és írói lehetőségei közt, az óhajtott, helyesnek gyanított útát nem találja (1856: levele Erdélyihez). Az epikus költészet hősi-idilli világát sóvárogta, lényegében eredmény nélkül; a költői nagyepikához szükséges lelki békét és huzamos nyugalmat nem sikerült megszereznie; ebben mind borongós kedélyvilága, mind emberi-írói körülményei megakadályozták, s hajlama, iránya, munkaösztöne dacára „subjectív költővé” lett, fájó lelkét „egyes lyrai darabokba tördelve szét” (önéletrajz). Bizton elmondható: 1849 utáni pályafutására leginkább a helyét kereső, önenergiáit pusztító, művészi kísérletezés a jellemző. Újabb és újabb műnemekkel tesz próbát; látszatra ötletszerűen csapong, mint akinek a biztos talaj régen kicsúszott lába alól, holott valójában kényszeredetten, de tudatosan azt puhatolta: szemérmesen eltitkolt művészi becsvágyához, írói felelősségtudatához és a kor hangulatához mi illik leginkább (*A nagyidai cigányok, Katalin, Koldus-ének, Bolond Istók, Furkó Tamás, Keveháza, Daliás idők* és a többi). S hogy eközben ráadásul még azon zsémbelt: a fűzfapoéták siserehada züllésbe taszítja az irodalmat? — korántsem meglepő, és főképpen nem bizonyítja azt, hogy ezért — valamint a nemzeti önismeret-igény elfogadása miatt — az „irodalmi Deák-párt” tagja lett volna. Hiszen, ha Arany magatartása e két vonásért már „párttagnak” számít, akkor Toldy Ferencet vagy Kazinczy Gábort ugyanazon jögon szintén e „párt” tagjainak tekinthetnők. Az önismeret elvét, kétségtelen, ők is elfogadták; az epigonok tobzódását — bár népiesség-elméletük Aranyétól vagy épp Gyulaiétól eltért — maguk sem nézték jó szemmel (l. egymással folytatott levelezésüket, illetve Pákh Aranyhoz írt 1853-i kiadatlan leveleit; MTAK).

Salamon teóriájának további és legfőbb gyengéjét abban látom, hogy az 50-es években — Csengeryékhez, Keményékhez hasonlóan — Arany önszántából osztozott a nemzeti érdekegyesítés politikájának *pártok feletti* eszméjében; ettől eltérő tevékenysége szórványos és eset-

³⁶ E változást bizonyítják Kemény magánlevelei is. Ennél korábban soha sem említi, hogy pártot tettek volna, míg ezen időponttól gyakran ír ilyeneket: „pártom”, „pártunk” stb. A sort Falk Miksához írt, hiányosan keltezett, de 1860. október 25-ről való levele nyitja meg, melyben ez áll: „igen természetesen az a néhány sor, melyet felküldtem, *párt* és lapprogram, mely nem egy vezércikkre való.” Lásd: ItK 1921: 193., de téves, a Keménytől származó, jól olvasható töredék-kelkezésnek ellentmondó datálással (Fradetileg OSZK: Falk-levelezés).

³⁷ LUKÁCS LAJOS: I. m. 160.

leges. Az ő 49 utáni fejlődésének — ha tetszik: útkereső, kísérletező művészi tragédiájának — első jelentősebb állomását a *Dalids időkben* (első változat: 1849—53, második: 1853—54), illetve a *Keveházban* (1853) kell megjelölnünk. Ezekben az epikus darabokban a nemzeti egységpolitika és az osztatlan nemzetszemlélet olyan felfogása uralkodik, ami rokonítható Kemény Zsigmond *Élet és irodalom* c. elmélkedésének (1853) főbb eszméivel, illetve ami *Jókai Egy magyar nábob* c. regényében (1853—54) ugyancsak uralkodó jellegű. (Ezek szerint — mivel az *Egy magyar nábob* a Kemény Zsigmond eszmekörébe illik — Jókai is „tagja” volna az „irodalmi pártnak”?) Mármint, ha ebből a nézőpontból ítéljük meg Arany további útját, vajon nem törvényszerű, hogy a későbbiekben csak szórványosan jelentkező társadalmi mondanivalóját végelemzésben épp az érdekegyesítő nemzeti politika elfogadása szorítja háttérbe s hallgattatja el; vagy más oldalról: nem innen magyarázható-e, hogy ettől kezdve mindinkább a lélektani realizmus, az erkölcsi ember, — az eszményítés elvét vallja magáénak? S végül, ha lelkivilága eltemetett rétegeinek egyre ritkuló fellobbanásait is ide számítjuk, vagyis: hogy 1848 emlékét a történetk ellenére sohasem tagadta meg, mint Kemény vagy Csengery, s hogy bármikor több megértéssel és szeretettel nyilatkozott Petőfiről, mint pl. az ellenzéki Zilahy Károly, akkor az is eleve kétes, hogy bármikor tagja lett volna az „irodalmi Deák-pártnak”.

Az Arany-életpályának a 60-as, 70-es évekre eső szakasza hasonló, bár első látásra bonyolultabbnak tetsző képet mutat. Horváth János említett tanulmányában (i. h.) pl. így vélekedik:

A [*Salamontól*] megnevezett írók csoportjáról, a „párt” szó hamis értelmezésével, oly téves nézet került forgalomba, mintha azok mind a politikai, mind az irodalmi életben valami uralomra törő szövetkezésbe fogtak volna össze. Ily nézet tökéletesen ellenkezik Salamon világos jellemzésével, Aranyra pedig különösen nem érvényes. A politikai életben mennyire nem kívánt szerepet játszani: köztudomású. „Kiki a maga szerepében!” — írta Szalontára, mikor ottani tisztelői az 1861-i országgyűlésre követül akarták jelölni. Ő irodalmi téren volt „a maga szerepében”, de ott is mennyire óvakodott minden pártszerű megkötöttségtől, egy 1876-i nyilatkozata fejezi ki legvilágosabban. Jókai kérte nykor támogatását tervezett lapja (az *Életképek*) számára, megjegyezvén, hogy ha tőle buzdító szót nyer, Csengeryt, Gyulait, Szász Károlyt, Gregusst és többi irodalmi maladorainkat is fel fogja szólítani munkatársakul, tudatva, hogy Arany elhatározása azokat is befolyásolhatja. Arany ezt felelte neki: „abban csalódot, ha velem szemben írói pártról beszélsz, — én ilyen, igaz lelkemre! nem ősmerek. Az a néhány név, amiket föllemlítesz, annyira nem párt, és én azok közt s azokkal annyira nem vagyok semmi solidaritásban, hogy az én válaszom (mely tisztán subjectív) az ő elhatározásukra se buzdító, se hátráltató elhatározással nem lehet. . .” A nevek — Csengery, Gyulai, Szász, — kiket Arany említi, már a Salamon-féle irodalmi körben is szerepeltek, helyesen mondta tehát Salamon (s Arany gondolatával egyezően), hogy a megnevezett írók „szervezett pártot” nem alkottak, s kiki „szabadon vallhatta és írhatta”, amit akart.

Vegyük csak sorra a fontos passzus főbb megállapításait. Hogy Arany a politikai szerepléstől, mi egyéniségéhez nem vágott, mindenkor berzenkedett; hogy még a pártszerű irodalmi megkötöttségektől is visszariadt: mindenki elismeri. Magatartásának e jellemzői már Világos előtt megmutatkoztak. Feltűnő csupán csak az, hogy Arany most felidézett, nem éppen tárgyias és főleg óvatosan-tapintatosan fogalmazott válaszát Horváth betű szerint veszi. Hisz Arany bár tagadja az „írói párt” létezését, egyszersmind azt is jelzi: az ő „tisztára subjectív” válasza az említett személyekre „se buzdító, se hátráltató hatással nem lehet”, ez pedig kertelés nélküli, hétköznapi nyelvre fordítva kb. annyit tesz: ’papolhatok én azoknak, rám nem hallgatnak, ha szavamra adnának is, én akkor sem szólnék, mert az ilyen akciókat nem szeretem; hagyj hát békén’. Tegyük most ehhez azt is: a nevezettek a 70-es években már pártot alkottak, s mi több, klikkbe tömörültek, tehát Horváth János teljességgel félre értette, félre magyarázta a tanulmánya írásakor már régen ismeretes tényeket. Bizonytal azért siklott vakvágányra, mert Csengeryéknek a 70-es években már erősen megmutatkozó párt- és klikk-

szerű tevékenysége nem illett bele az általa teremtett „nemzeti klasszicizmus”-koncepcióba.

Horváth végső következtetése sem épül szilárd alapra. Szerinte „helyesen mondta . . . Salamon (s Arany gondolatával egyezően), hogy a megnevezett írók »szervezett pártot« nem alkottak, s kiki »szabadon vallhatta és írhatta, amit akart«”. E tétel ugyanis nemcsak irodalomtörténeti értelemben vitatható, de sántít logikailag is. Hiszen Arany János idézett „gondolkozásából” egyáltalán nem következik Salamon e fölléte. Különben az „íradszabadságra” vonatkozó, megtévesztő Salamon Ferenc-i tétel — mint a későbbiekben még rátérek — kizárólag történeti alapon, az összefüggések ismeretében értelmezhető. Másképp nem. Tehát — egyelőre csak előlegezem — Salamon megállapításának épp Arany Jánoshoz való kapcsolása tarthatatlan. Mielőtt azonban erre térnénk, vessünk néhány pillantást Kemény Zsigmondnak az „irodalmi párt” kérdéskörét illető tevékenységére is.

Kemény esete mindenképpen más, mint Aranyé, de Salamon oldaláról nézve hasonlóképpen ellentmondásos. Kemény Zsigmond — Csengeryhez, Gyulaihoz hasonlóan — 1857—58-ig ugyancsak szívvel-lélekkel képviselte az érdekegyesítő politikát, amint azt a későbbiekben is hirdette, egészen a kiegyezés előkészítéséig; persze, akkor már inkább kényszerből és kevésbé meggyőződésből: az emigrációs és a baloldali törekvések elleni taktikai megfontolás alapján. Korábbi érdekegyesítő politikája viszont még Deákot is megelőzte. Mert míg Deák Ferenc 1850 tavaszán mindössze Schmerling Bécsbe szóló meghívását utasította vissza — mely gesztusából csak oppozíciós magatartását lehetett kiolvasni —, addig Kemény az ő hirhedett röpiratában, s ugyancsak 1850-ben már „egyesülésre szólítja fel a pártokat egy nagy nemzeti párttá.”³⁸ Ezt a felismerését ismételte egyéb, irodalompolitikai tárgyú dolgozataiban is, mint pl. az *Élet és irodalomban*, az *Újabb Nemzeti Könyvtárban*, az ugyancsak *Élet és irodalom* címen megjelent második cikksorozatában, illetve a *Szellemi tér c.*, tizenegy folytatásban közölt tanulmányában stb.³⁹

Szerkesztői tevékenysége ugyanebbe a tárgykörbe vág. Az Újabb Nemzeti Könyvtárat Toldyval, Jókaival és az ókonzervatív Ürményivel együtt szerkesztette (1852-től), Vas Gereben vállalkozásainak ugyancsak pártfogója volt (1854), s ami a legfeltűnőbb: 1857—58-ig a közismert ókonzervatív vagy más politikai áramlatokat képviselő, de semmi esetre sem „deákpárti” politikuskok cikkeket gyakran közölte a Pesti Naplóban.⁴⁰ Általában véve a Bach-korszak idején nem képviselt határozott elveken alapuló pártpolitikát, — pártyszerű irodalompolitikát. Még 1854 táján sem, noha erről az időszakról azt szokták megállapítani (túlhang-

³⁸ GYULAI megfigyelése: Emlékbeszédek I. Budapest 1914. 183.

³⁹ PN 1852. október 22-től; utolsó folytatása december 31-én, — ez kiadatlan; PN 1853. február 1-től; PN 1853. július 7-től és uo. augusztus 24-től. — Kemény Zs. Gyulaitól gondozott ŐM-ben valamennyi újraközölve.

⁴⁰ Pl. Somssich Pálét, Daniélik Jánosét, Ürményi Józsefét, Jókai Mórét (tőle regényeket is; Vas Gerebentől ugyancsak!) és így tovább. S mi több, 1858-tól gr. Károlyi István és György, gr. Apponyi György, b. Jósika Samu, gr. Andrássy Gyula és mások a PN *főrésvényesei, fenntartói* voltak. — Az érdekegyesítő politika irodalmi vonatkozásait a kortársak pontosan észlelték, pl. egy mérleg-jegyű szerző (SZILÁGYI VIRGIL) s épp az ÜNKtár szerkesztőségének ősszététele kapcsán: „Mily különböző elemű, hangzású és politikai színezetű nevek! — most már a viharos idők után barátilag kezelt fogva, nemzetiségünk érdekében politikai küzdőtér helyett, az irodalom áldozó oltára körül, mi mindenesetre jó színnel leplezi el a forradalom előtti irodalmunkat nem igen nagy pártolásra méltatott ókonzervatívok törekvéseinek vörös szavacskaít, s az ily ártatlan, sőt hasznos cotteriákat a magyar elem minden barátja jó szívvel veendi.” (Szépirodalmunk a forradalom után II. PN 1852. október 24-én.) — Gyulainak egy ide vágó észrevétele: „A régi conservatív és szabadelvű pártban, a magyar arisztokrácia- és középosztályban nem volt annyi lélek hogy részvények útján egy nagy lapot alapítson s eleinte, ha áldozattal is, támogassa az irodalom magasabb érdekeit.” (Emlékbeszédei I, 51. lap.) A szövegkörnyezetből kiderül, hogy itt ugyanazon lapkísérletről van szó, melyről Csengery 1854. október 28-i, bátyjához írt levele is említést tesz; l. Hátrahagyott iratai és feljegyzései. Budapest 1928. 447., s melynek Gyulai Pál, illetve Bérczy Károly lettek volna a szerkesztői, elvi irányítói pedig Kemény és Csengery.

súlyozván Salamon önmagában is csalóka visszaemlékezését): „Keményt író társaival együtt visszavonulásra kényszerítette Török [János] conservatív gondolkozása, mely a Pesti Napló szellemét teljesen megváltoztatta.”⁴¹ A tények ugyanis azt mutatják, hogy Kemény, Csengery és Gyulai ekkor nem a konzervatív, hanem a politikai meggyőződésétől függetlenül is jellemtelen Töröktől fordultak el s pártoltak — ideiglenesen — Szilágyi Ferenchez, a bécsi kormányzat hivatalos lapjának szerkesztőjéhez. Márpedig, ha „deákpártiakként” szakítottak Törökkel, a „konzervatív” szerkesztővel, úgy miért csatlakoztak — bizonyára változatlanul „deákpártiakként” — a *kormány-laphoz*? A megoldás nyilvánvaló: Szilágyihoz mindössze azért szegődtek, mert a Budapesti Hírlapban kellő teret kaptak a valódi irodalmi értékek következetes védelmére. Itt, e lap hasábjain jelent meg pl. Gyulai korszakos hatású *Szép-irodalmi szemléje* is.⁴²

Kemény társadalmi — írói és közéleti — összeköttetései további ellentmondásokról árulkodnak. Bár igaz, hogy ő már 1853 és 1856 között Csengery és Deák bizalmi emberének, barátjának számított — pl. másfél évig Csengeryéknél lakott, majd Deáknak volt szobaszomszédja az Angol Királyné Szállóban — mégis: ugyanebben az időszakban „jó barátságban volt Degré Alajossal, Kossuthnak rajongó hívével.”⁴³ És ugyancsak jó viszonyban volt Danielik Jánossal, Pesti Naplójának egyik főerősségével és szertelen mulatozásainak állandó részesével vagy éppen gróf Károlyi Istvánnal, a Magyar Írók Segélyegylete alapító főrészvényesével és Naplójának egyik legtöbb áldozatot vállaló fenntartójával stb. Gróf Károlyit pedig — kinek gyanús arisztokrata és feltűnő ultramontán összeköttetései voltak, illetve Danieliket — kinek nem éppen bizalomgerjesztő klerikális kapcsolatait Csengery soha sem nézte jó szemmel, Jókai pedig leleplezte — alig minősíthetjük „deákpárti” embereknek.

Kemény magatartásának, politikai és irodalompolitikai elveinek jellemzésére még egy adalék említhető: a Magyar Nép Könyve c. vállalkozása, melyet Csengeryvel közösen szerkesztett 1854-től 1856-ig.⁴⁴ E füzetes kiadványt az ún. „didaktikus” népirodalomba sorolhatjuk. Az 1848 óta betűre szokott egyszerű embereknek írták; közérthető, „népies-nemzeties” modorban, de kellő komolysággal, nem úgy, mint Vas Gereben az ő gúgygőző hangú, voltaképpen parasztlenező „népolvasmányait”. Ismeretes, a Magyar Nép Könyve lassú haldoklás után csúfosan megbukott. Részben a munkatársak nemtörődömsége, illetve más irányú elfoglaltsága miatt, részben pedig — és ez a nyomósabb ok — mert az előfizetők lassanként lemorzsolódtak. Ám hogy bukására épp 1856 végén, a világgazdasági válság, az 1857-i parasztmegmozdulások előestéjén került sor, nem a véletlen dolga. E vállalkozás kudarca egyszerűen úgy fogható fel, mint a nemzeti érdekegyesítő politika irodalmi síkon is megmutatkozó hanyatlásának egyik előjele.

E folyamat egyes szakaszait az eddigi kutatások még nem tárták fel kellő mértékben, de annyi máris feltehető, hogy a Dózsa-dráma vitája, a Jókai—Gyulai-ellentét első számottevő állomása ebbe a fejlődésrendbe illik. A szakirodalom régóta számol vele, hogy Kemény és környezete (mások szerint Csengery és csoportja) 1857-ben teljesen váratlanul Jókai-ellenes kirohanásokba kezdett. A hangadó bizonyosan Csengery, Jókai állandó rágalmozója és gyűlölködő ellenfele, hiszen ő tette lehetővé, hogy Gyulai ismeretes bírálata megjelenhessen a Budapesti Szemlében.⁴⁵ És ide tartozik az is, hogy Kemény Pesti Naplója hasonlóképpen foglalt állást, ugyancsak Jókai ellen.⁴⁶

⁴¹ PAPP FERENC: Bárány Kemény Zsigmond II. Budapest 1922. 93.

⁴² 1855. január 23-tól.

⁴³ PAPP FERENC: I. m. II, 113., Degré emlékiratai szellemében.

⁴⁴ Három kötete jelent meg. Voltaképpen folyóirat volt: a kötetek önálló, füzet szerű egységekként jelentek meg.

⁴⁵ BpSzle 1857, III., illetve: Gyulai Pál: Dramaturgiai dolgozatok I. Budapest 1908. 273—309.

⁴⁶ Pl. 1857. november 6-án, december 30-án; 1858. január 8-án, 13-án, 29-én, 30-án, — február 7-én, 9-én stb. stb.

A Dózsa-dráma vitájának szerteágazó szálai és vitacikkei közül elég Greguss Ágost keresetlen őszinteséggel megírt véleményét idézni: „A költőnek — oktattja Jókait — társadalmi kötelességei is vannak, midőn ír. Neki nem szabad magát korából kiszakítani, sőt szolgálni kell kora, nemzete valódi érdekeit. Csak ha ezekhez híven ragaszkodik, lehet kora s nemzete igazi tolmácsa. Ez a hűség az író jellemének egyik leglényegesebb alkatrésze. Jókai elfelejtette, hogy éppen most legkevésbé korszerű dolog az osztályok közt a feszültséget oly minden engesztelődés nélkül jelmutatni. Szeretetre, egyesülésre, összebékülésre tán soha nagyobb szükségünk nem volt, mint jelenteg. Nem éljük a kölcsönös bizalom, szilárdság és összetartás idejét, midőn a széthúzás bármi csekély példája is veszélyessé ne lehetne, kivált ha a szomorító szakadás tárva-nyitva marad az eszme békítő, vigasztaló végyőzelmé nélkül, mint a Dózsa Györgyben.”⁴⁷ Mármost lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hogy a Szépirodalmi Közlönyben viszont Szegfi Mór kelt Jókai védelmére s hangoztatta: Gyulai és Kemény összeesküdtek a magyar irodalom ellen. Ha Jókaival így bánnak, mit várhatnak a kisebb tehetségű, fiatal írók? Szegfi öntudatos hangja már a közeljövő irodalmi csatározásait, a 60-as évek irodalmi ellenzékének közeli fellépését előlegezte; már-már terminológiai vonatkozásokban is. Vitáját — saját szavai — a „magát tudósnak nevező ítéző-párttal” folytatta.⁴⁸

Kiegészítésül tehát az eddigiekhez megállapítható: „irodalmi Deák-párt” csakugyan volt, de semmi esetre sem az 1849 utáni érdekegyesítő politika „fénykorában”. Épp ezért az „irodalmi Deák-párt” keletkezése és fellépése az 50-es évek végére, illetve még inkább a 60-as évek elejére tehető, hiszen e párt jelentkezése nagyjában-egészében egybeesik a Bach-korszakot követő politikai mozgalmakkal, a deáki politika tételese megfogalmazásával — az irodalmi ellenzék első, egyelőre még szerény szárnypróbálgatásaival —, irodalmunk ún. „kettészakadásának” legkorábbi, még-még halványan jelentkező tüneteivel. Pontos cezura — irodalomról, többirányú fejlődésrendbe tartozó és többszörös ellentmondásokkal terhelt organizmusról lévén szó — nem vonható. A fejlődés egyes szakaszainak körülhatárolása aprólékos, messzemenően tárgyias vizsgálódásokat kíván.

Ami pedig az 50-es éveket illeti: mivel gyakorlati megfontolásból szükség mutatkozik valamifajta minősítésre, Keményék és Csengeryék színvonal őrző, következetes eszmeiségét sürgető tömörülését inkább „Csengery és körének”, „Kemény és körének” vagy más esetekben a „Pesti Napló és körének” kellene nevezni az eddig használatos, céltatos előre-datáláson alapuló „irodalmi Deák-párt” minősítés helyett. (Ebből következőleg: az „irodalmi Deák-párt” elnevezést ama időszakra kellene alkalmazni, melyben e párt már valóban létezett.) Ily megoldásra különben, bármily furcsa, Salamon visszaemlékezése is ösztönzéssel szolgál. Tanulmányának azon részlete ugyanis, hogy az „irodalmi Deák-párton” belül „mindenki azt vallhatta és írhatta, ami tetszett” s „csak a rokon gondolkodás s elvi bátorság tartotta [a párt tagjait] össze” inkább az 50-es évekre, a *majdani párt előtörténetére* vonatkozik, viszont *semmiképp sem illik az évtized fordulójára, a 60-as évek elejére*, tehát arra az időszakra, melyben az „irodalmi párt” megalakulásának legelső és még korántsem határozott jelei feltűnöznek.⁴⁹ Mert elgondolkoztató, hogy az 50-es években Gyulai írhatott szinte bármit, cikkeit, polémiáit Kemény és Csengery egyaránt helyeselték. Legfeljebb Csengery jelentette be különvéleményét — magánlevelekben.⁵⁰ Márpedig a pártok és a pártszerű elvi csoportosulások életére mindenkor, minden körülmények között a kettős harc jellemző: az ellenféllel *kifelé* vívott és az egységet óvó, *befelé* folytatott. E régi tétel igazságát bizonyítják az 1857—58 után történtek is.

⁴⁷ GREGUSS ÁGOST: Dózsa György. PN 1857. november 6-án, ill. módosított szöveggel: Tanulmányai II. Pest 1872. 219. — GREGUSS é támadásának fenti összefüggéseire már korábban utaltam: MTA NyIÖKözl. i. h. 115—116.

⁴⁸ Kritikánk, tudományunk és szépirodalmunk címen, SzKözl. 1858. jan. 31.

⁴⁹ SALAMON FERENC: Í. m. VI.

⁵⁰ Pl. 1856-ban, Gyulainak Egressy Gábor ellen írt egyik vitacikkével kapcsolatban; I. FONTES IV, 214.

Ismét Gyulai tevékenysége vehető például. Ő, az „irodalmi Deák-párt” legesélyesebb diktátor-jelöltje, az 1860-as évek elején már *nem irhatott mindig hajlama, egyéni elképzelése* szerint. Salamon erről az „apróságról” — úgy látszik — „elfelejtkezett”, noha a történetekről, mint a a következőkből nyomban kiderül, tudnia kellett. Nevezetesen, amikor Gyulai polemizálni akart Jósika Miklós *Regény és regényíttészet* c. könyvecskéjével (megjelent Pesten, 1859-ben), vitacikkét mind a Pesti Napló, mind a Budapesti Szemle, tehát mind Kemény Zsigmond, mind Csengery visszautasította. (Csengery különben majdnem ekkor tette közzé Salamon hírhedt Petőfi-cikkét, illetve szorgalmazta Erdélyit, „klikkük ellenfelét”, hogy írjon Szemléjének!) Az ok: nem lehet feleslegesen megsérteni a nemzeti közérzületet, — a közvélemény erejét, hacsak lehet, nem szabad szétforgácsolni. A határozottabb, pártszerűbb irodalompolitikus természetesen az agilis, mindent elvei alá rendelő és taktikus Csengery. „Cikkeddel — írta Gyulainak — meg vagyok akadva. Én igen jó cikknek tartom, bár kissé élesnek. Kiszedettem már félig, midőn említést tevék róla Keménynek. Ő azt mondá, Jósika ellen nem tanácsol oly heves támadást. Tekintetbe kell vennünk, úgymond, állását [hogy ti. emigráns], mely mindenestre kíméletet érdemel, s aztán regényírói érdemeit, s mint embernek rendkívüli érzékenységét, mely most már szinte betegességig ment. Én megtevém az ellenvetésekre észrevételeimet, azonban ráállék, hogy *a mi arbiterünkre, Deákra bízom a dolog eldöntését*. Deák megolvastván a cikket, nagyon magasztalólag szólt felőle, de a fennebb érintett tekinteteket annyira fontosaknak mondá, melyeket csak az esetben nem kellene eldöntő erejűeknek venni, ha Jósika röpirata veszélyes hatást idézett volna elő... [tehát] tanácsosabbnak tartaná[n]k, azon szép és helyes eszméket, melyek cikkedben vannak, önálló értekezés alakjában, nem kötve Jósika munkájához, mondani el. Én ígértem, hogy e nézeteket közlöm veled. Azonban ezzel nem vettem el, csak elhalasztám, rövid időre félre tettem cikkedet.”⁵¹

Mily ügyesen, tapintatosan fogalmazott! Dehogynem vetette el Gyulai cikkét. Az végül nem a „hivatalos” Budapesti Szemlében, hanem Arany hetilapjában jelent meg. És Csengery tanácsolta el Gyulait attól is, hogy méltányolva elemezze *Az ember tragédiáját*, illetve ugyanő beszélte el — szinte Gyulai kikényszerített közreműködésével — Brassai Samut egy Liszt Ferenczel kapcsolatos vitacikkéről.⁵² Gyulai pedig ugyanakkor panaszkodott s épp Aranyhoz, ki Horváth János szerint „Salamonnal egyezően” gondolkozott az „irodalmi párt” „írászabadságáról”: „úgy veszem észre, hogy legjobb barátaim... nem igen kedvelik modoromat. Kemény nem rég tudtomra adta, hogy írjak bármit lapjába, csak kritikát ne. Csengery nem rég, bár elég gyöngéden, visszautasította egy hosszabb kritikai cikkemet s nem sok kedvet mutatott az Erdélyi cikkei vagy a Salamon Petőfi-bíráta ellen kiadni tőlem valamit.”⁵³

E sort könnyen lehetne folytatni, azonban felesleges. Látható: az évtized fordulója táján már keresztbe-kasul vitatkoztak, táboron belül, *befelé is*, (pl. Szász Károly Gyulaival, a kritika *milyenségéről*, s jellemző, hogy „semleges terület”, Arany lapjában), és ugyanettől kezdve pártjuk kialakulóban levő taktikája s fegyelme lassacskán beárnyékolni kezdte cselekedeteik nyíltságát, utóbb pedig, a 60-as években, szándékaik tisztaságát is.

Végül talán csak annyit: ekkortájt, az irodalmi-irodalompolitikai ügyek eligazításában, már Deák Ferenc is részt vett, és a számításba vehető esetek többségében is olyan passzív, „tanácsadói” módon, mint Csengery fentebbi levele alapján gyanítani lehet. Az első: Deák Ferenc hevenyészve fogalmazott levele Kemény Zsigmondhoz, 1861. október 19-én. Ebben, többek között, ez áll: „Vachottné felszólított, írjak én is néhány sort az anyák hetilapja mellett. Kérését meg nem tagadhattam, azért is, mert ez a lap az egyetlen jövedelmi forrás, melyből

⁵¹ 1860. február 11-én; uo. 399, 346, 347, 350, 372. — Gy. tanulmánya végül a Szép-irodalmi Figyelő 1861. február 27-i és március 6-i számában jelent meg.

⁵² Madáchcsal kapcsolatban: Csengery Gy.-hoz 1862. április 4-én; FONTES IV, 467, 466, 663, 665. — A Brassai—Liszt-polémiára: uo. 415, 654.

⁵³ Levele Aranyhoz, 1860. augusztus 20-án; uo. 425.

szegény táplálja magát s neveli gyermekeit, hanem azért is, mert *csakugyan óhajtom : hogy a politika minden mást leszorítson az irodalom teréről*, — irtam néhány sort, hozzád intézett magánlevél alakjában. Kérlek, közöld ezt lapodban, de úgy, mint hozzád intézett magánlevelet, természetesen, nevem kitételével, mert hiszen Vachottné is így óhajtotta.”⁵⁴ A második: újból egy magánlevél; Csengery Antalé, Gyulai Pálhoz, — Pest, 1858. december 16-án. Ebben ez olvasható: „A tegnapi akadémiái közgyűlésen Téged levelező taggá választottak. Arany ugyan-ez ülésben előbb levelező, majd tüstént rendes taggá lett. Erdélyből: Mikó gróf tiszteleti, Berde levelező tag. Engem első helyen proponalt a historiai osztály, legifjabb tag létemre. A választás szintén tegnap történt meg. *Deák Ferenc intéző szellemét mind a jutalmak kiosztásában, mind a választásokban láthatod. Minden úgy ment, ahogy ő akarta*” stb.⁵⁵

E tények arra hivatottak, hogy befejezésül Salamon Ferenc egy újabb turpisságát idézzék. Hogyan is írta? „Deák — ki csak 1854 után szokott volt feljöni Pestre a téli hónapokban — *nem vett soha közvetlen részt a szépirodalmi ügyekben . . .*” Világosan látható: Salamon — a rá különben is jellemző ügyes mellébeszéléssel — témája lényegét szépen elkendőzte. Mert bár igaz lehet, Deák sohasem avatkozott a művészi problémák aprólékos megítélésébe, mégis, ki állíthatná szemrebbenés nélkül, hogy nem voltak irodalom- és tudománypolitikai ambíciói?

5

Az „irodalmi Deák-párt” kérdéskörének az 50-es éveket illető része tehát újból csak abban összegezhető, hogy ilyen irodalmi párt valóban létezett a későbbiek során, de keletkezésének ideje — a történeti és irodalomtörténeti vonatkozásokban egyaránt — az évtized végére, illetve a 60-as évek legelejére kívánkozik.⁵⁶

Ezt a tételt nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az „irodalmi Deák-párt” hagyományos elméletének nyugtalanító hatása itt is, ott is érezhető az önkényuralom korával foglalkozó irodalomtörténeti kutatásokban, és e nyugtalanító jelenségek korántsem mellékesek. Salamon Ferenc ódon, irányzatos koncepciójának hatása nem kisebb tévedésekben és torzításokban jelentkezik, mint aminők az Arany-kérdést és az Erdélyi-kutatásokat illetik.

Számos példát említhetnék, de ezek sorából kettő is jelezheti, miről van szó. Az előbbi tekintetben elég Hermann István *Arany János esztétikája* c., megannyi bírálatban részesült könyvére utalnom (Budapest 1956), melyben az elferdített vagy tévesen értelmezett megállapítások tucatja olvasható; különösen az 50-es évek irodalmi viszonyait, az „irodalmi Deák-párt” és Arany János kapcsolatát illetően. Az utóbbi vonatkozásban pedig ékes példával szolgál, hogy Erdélyi Jánost — Salamon elméletét el is fogadván és ugyanakkor cáfolván is — még lehetett tenni egy, az 50-es évek derekán *még nem létező párt mondavacsínált ellenfelének*. E problémák pedig az 50-es, 60-as évek írói mozgalmainak és irányzatainak egyszersmind alapkérdései, a nézetek tisztázása tehát különösen sürgető és valósággal elkerülhetetlen. Az egyéb, ugyancsak idevágó témákat most épp csak említvén, pl. a Szépirodalmi Lapok és a Pesti Napló, azaz: Pákh Albert, Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Sükei Károly és mások megítélését, a nép-nemzeti irodalom hegemoniájáért folytatott több irányú harcban.

⁵⁴ Név nélkül: Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822—1875. Budapest 1890. 291—293.

⁵⁵ FONTES IV, 359. — Az említett jutalmazottak: Petőfi, Arany, Eötvös, Szalay, Teleki József stb.

⁵⁶ A párt egyik hatalmi kulcspozícióját, a M. Írók Segélyegylete titkári tisztségét pl. csak 1862-ben szerzik meg; önjelöltjük — Csengery kezdeményezésére — Gyulai Pál. — Végül itt jegyzem meg, hogy a dőltbetűs szövegrészletek az eredeti, idézett forrásokban kurzíválás nélkül szerepelnek.

ZUR FRAGE DER „LITERARISCHEN DEÁK-PARTEI“

Ein stark umstrittener Punkt der auf die 50er und 60er Jahre des vergangenen Jahrhunderts bezüglichen ungarischen Literaturgeschichtsschreibung ist der Problemkreis der sog. literarischen Deák-Partei. Diese „Partei“, die überlieferungsgemäß um die Jahre 1852/53 entstand, soll alle diejenigen Schriftsteller zu ihren Mitgliedern gezählt haben, die nach dem Zusammenbruch im Jahre 1849 im Namen der „Besonnenheit“, der „Nüchternheit“ und der geschichtlichen Realitäten — auf literarischer Ebene — den Kampf gegen allerhand „Anmassung“, „Selbstverblendung“ und „Übertreibungen“ aufnahmen. Im wesentlichen gehörten somit dieser „Partei“ die Schriftsteller an, die schließlich die Anhänger Ferenc Deáks des Urhebers des 1867-er Ausgleichs geworden sind. (Das war die Ansicht von Ferenc Salamon im Jahre 1889.)

Salamon zwingt durch diese seine Konzeption die besten Schriftsteller und Ästhetiker (Kritiker) dieser Epoche in ein einziges Lager ein: vom Hegelianer Erdélyi angefangen bis zum eine gegenrevolutionäre Realpolitik verfolgenden Zsigmond Kemény bzw. János Arany, dem größten Dichter dieser Zeit oder bis Mór Jókai, dem meist gelesenen Romanschriftsteller der nachrevolutionären Periode.

Die Theorie von Ferenc Salamon hat mehrere wunde Punkte; die gekünstelte Konzeption findet ihre Erklärung darin, daß Salamon die Politik des Ferenc Deák — selbst in literarischer Hinsicht — um jeden Preis mistifizieren wollte.

Die Wirklichkeit erbringt jedoch den Beweis, daß von einer selbständigen „Deák-Politik“ nach dem Jahre 1849 — eigentlich bis zum Ende des nächsten Jahrzehnts — nicht die Rede sein kann. Die Entwicklung des politischen Lebens nach der Waffenstreckung bei Világos war von der Vereinigung der nationalen Interessen, der ungeteilten nationalen Anschauung geleitet; dieser österreichfeindlichen Taktik pflichteten die hervorragendsten Schriftsteller und Politiker der Zeit bei. Eine Änderung führen lediglich die zum Ausgang des Jahrzehnts eintretenden Ereignisse und die mit diesen einhergehende soziale Differenzierung herbei. Die Bildung der politischen Deák-Partei fällt jedenfalls in die dem Sturz der Bach-Ära folgende Periode; die ersten Anzeichen der allmählichen Begründung der „literarischen Deák-Partei“ fallen gleichfalls auf diesen Zeitabschnitt.

Die überlieferte Theorie von der „literarischen Deák-Partei“ ist demnach blosse Fiktion. Die Beseitigung dieser Legende wird die objektive Neubewertung der führenden Schriftsteller und Literaturtheoretiker dieser Epoche fördern.

Die Überprüfung der Theorie erweist sich daher für notwendig; auf die Klärung der Ansichten drängt auch der Umstand, daß die Theorie von Salamon, wenn sie auch noch so veraltet und mit offenkundigen Widersprüchen belastet ist, in der Marxistischen Literaturgeschichtsschreibung der Zeit nach der Befreiung hier und da dennoch Eingang fand; die Widersprüche die sich aus ihr ergeben, haben zu einer Verwirrung geführt, die auf die neueren literaturgeschichtlichen Forschungen mit der Zeit lähmend ausgewirkt hat (und teilweise auch heute noch auswirkt).